

## THEORETICAL AND HISTORICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

**Ганна Євтухова**

*Харківський національний педагогічний університет  
імені Г.С. Сковороди, Україна*

### ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ САБОТАЖУ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТЕОРІЙ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

**Hanna Yevtukhova**

*H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine*

### PROBLEMATIC ISSUE OF SABOTAGE IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY THEORIES OF POLITICAL PARTICIPATION

The article makes an attempt to consider socio-political sabotage in the context of contemporary theories of political participation and political activity. It was found out that the phenomenon of social and political sabotage was mainly considered by theories, which classifications are based on the principle of legal or protest nature of actions. These theories classify socio-political sabotage as an unconventional form of political participation or as a political crime.

There is noticeable difference between characteristics of socio-political sabotage within stable and transforming political systems. The phenomenon of sabotage is more typical for antidemocratic and/or transitional political systems. It's of definite interest of contemporary political science to adequately analyze the content, the place and the role of sabotage in socio-political processes of transforming societies.

**Key words:** sabotage, political system, political participation, conventional forms of political participation, nonconventional forms of political participation

**Постановка проблеми.** Транзитивне суспільство, до якого відноситься і сучасна Україна, характеризується різноманіттям політичних процесів, зміною і реформуванням політичних інститутів та їх складових, формуванням громадянського суспільства. Відсутність чіткої генеральної лінії цих змін породжує недостатнє розуміння політичного майбутнього держави, вносить деякі сумніви щодо незворотності демократизації українського суспільства. В цих умовах саботаж, як суспільно-політичне явище, знов набуває актуальності. Нова політична реальність виносить на порядок денний необхідність вирішення проблемних питань щодо пояснення та визначення соціально-політичних явищ, метою яких є суспільно-політичні зміни. В цьому контексті особливої значущості набуває проблема адекватного осмислення сучасною політичною наукою сутності, місця та ролі явища саботажу у соціально-політичних процесах трансформаційних суспільств.

**Аналіз актуальних досліджень.** Аналіз саботажу, як соціально-політичного явища, не є предметом окремих сучасних суспільно-політичних досліджень в західній та вітчизняній політичній науці. Перші наукові спроби визначення ролі і місця саботажу, як окремого явища в суспільно-політичних процесах, розкриваються в розробках теорії революції К. Маркса, а потім і В. Леніна. Саме з цього часу саботаж знаходить собі місце в теоріях конфлікту. З розвитком теорії демократії актуальним стає напрям вивчення політичної участі та саботажу як одного з її проявів. Біхевіоральна, соціально-психологічна, системно-функціональна та інші парадигми політичної участі пояснюють механізми впливу громадян на функціонування політичної системи, розглядають її як чинник стабільності або нестабільності останньої. В роботах Л. Мілбрайта, А. Марша, М. Кааза

явище саботажу стійко займає місце серед неконвенційних форм політичної участі. Останнім часом політична участь в трансформаційних суспільствах стає предметом вивчення багатьох вітчизняних дослідників. В роботах О. О. Чемшита, Н. Ю. Ротар, В. І. Бортникова та інших висвітлюються як теоретичні, так і електоральні аспекти політичної участі. Але увага більше зосереджується на конвенційних формах, в той час як неконвенційні залишаються недостатньо вивченими. Невивченим залишається і адекватне визначення соціально-політичної природи явища саботажу, його місце і роль в суспільно-політичних процесах трансформаційних суспільств.

**Мета статті:** визначити особливості інтерпретації проблемного поля саботажу в контексті сучасних теорій політичної участі.

**Виклад основного матеріалу.** Теорія соціальної дії є одним з фундаментальних понять у структурі функціональної парадигми соціальної поведінки. Вона значною мірою пояснює поведінкові акти соціальних груп та окремих людей.

У класичній теорії М. Вебер розглядає соціальну дію як суб'єктивну мотивацію актора або групи акторів орієнтовану на минулу, сучасну або очікувану поведінку інших. Відповідно до цього, соціальна дія структурно складається з суб'єкту та об'єкту дії, засобів та методів за допомогою яких відбуваються зміни, і результату дії (тобто реакції об'єкту, на який була спрямована дія). М. Вебер виокремлює чотири ідеальних типа соціальної дії: цілераціональну, ціннісно-раціональну, афективну та традиційну<sup>1</sup>.

Виходячи з цього, саботаж, як соціальна дія, може бути визначений як свідоме невиконання або навмисне недбале виконання своїх обов'язків суб'єктами у будь-якій сфері задля досягнення певних цілей. Таким чином, саботаж включає суб'єкту мотивацію актора або групи акторів, свідому поведінку, що порушує важливі організаційні (суспільні) норми та, в наслідок чого, загрожує стабільності та добробуту організацій (суспільству), їх членам або і тим й іншим одночасно.

Соціально-політичний саботаж, як форма соціальної дії, включає всі необхідні елементи: суб'єкт (людина або група людей); об'єкт (суспільство, організація тощо), достатньо великий арсенал засобів та методів (які характеризуються креативністю застосування) та реакцію об'єкту, що очікується. Проблема полягає в тому, що саботаж завжди є прихованим методом боротьби у протиборстві сторін. Його складно довести, виявити та передбачити.

Саботаж завжди орієнтований на поведінку інших. Він може виявлятися у достатньо широкому переліку свідомих дій актора (акторів), спрямованих на заподіяння шкоди самій організації (суспільству) в цілому, у тому числі і через заподіяння шкоди значущим для її діяльності особам.

Саботаж може бути віднесений до цілераціонального типу соціальної дії. В його основі завжди лежить використання поведінки, що очікується з боку інших людей, задля досягнення своїх цілей. Він передбачає чітке усвідомлення цілей, у співвідношенні до раціонально продуманих засобів їх досягнення. Така природа саботажу дозволяє сприймати його як форму раціональних соціально-політичних дій та розглядати в контексті політичної участі і/або політичної діяльності.

У сучасній політології поняття «політичної участі» та «політичної діяльності» не завжди ототожнюються та мають деякі відмінності. На думку дослідників, різниця полягає в тому, що основним суб'єктом політичної участі виступає громадянин, який не є професійним політиком, суб'єктом же політичної діяльності виступає саме професійний політик, що виконує свої службові обов'язки<sup>2</sup>. Характерно, що саботаж, як соціально-політичне явище, може бути розглянутий в обох випадках.

В сучасній політології під політичною участю розуміється участь громадян у формуванні органів влади, у визнанні легітимності влади, у формуванні проведеної правлячою групою політики і в контролі за її здійсненні. Дослідник Є. Ключенко, надаючи характеристику теоретичним парадигмам політичної участі, наголошує, що місце і роль політичної участі у соціально-політичних процесах є неоднозначною. Він виділяє два основних напрямки вивчення політичної участі в залежності від її впливу на соціум. В межах першого напрямку у сучасній західній політології і політичній соціології політична участь розглядається як одне з найважливіших джерел зміни політичної системи. В такому разі політичній участі притаманні конструктивний вплив на

<sup>1</sup> Вебер, М. (1990). *Избранные произведения*. Москва: Прогресс, 625.

<sup>2</sup> Ротар, Н. (2009). *Методологічні проблеми дослідження політичної участі в період постбіхевіоризму*. <[http://old.filos.lnu.edu.ua/bulletin\\_philosophy/ua/docs/visnyk01/articles/rotar.pdf](http://old.filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk01/articles/rotar.pdf)>.

суспільство та широкі можливості як елементу політичної підсистеми суспільства (Т. Парсонс, Р. Мертон, С. Ліпсет). Представники другого напрямку (Г. Маркузе, Ч. Р. Міллс, Т. Адорно) скептично вважають політичну участь «екзотичним демократичним додатком до реальної влади правлячої еліти»<sup>1</sup>.

Політична участь є предметом багатьох теоретичних та емпіричних досліджень світової політичної науки. Як окремий напрям, вивчення політичної участі набуває системного виміру у ХХ столітті. В західній політології проблеми політичної участі представлені декількома напрямками, що мають у своєму активі потужну емпіричну базу. Дослідники політичної участі класифікують накопиченні наукові знання з боку аналізу засобів участі суб'єктів в політиці. Серед напрямків вивчення політичної участі дослідники розрізняють: поведінковий (політична участь як результат впливу зовнішніх факторів); соціально-психологічний (мотивація та форми електоральної поведінки); системно-функціональний (політична участь – компонент структури політичних інститутів); неоінституціональний (політична участь як інструментарій політичної системи для досягнення політичних цілей)<sup>2</sup>.

Політична участь як багатофакторний феномен традиційно класифікується з урахуванням багатої кількості елементів. Поняття «соціально-політичний саботаж» може бути кваліфіковане як елемент політичної участі та розглянуте в контексті класичних та сучасних політологічних теорій. Характерно, що явище саботажу та однопорядкові з ним: бойкот, обструкція, революція, тероризм та інші мають місце в тих теоріях політичної участі, головним принципом класифікації яких виступає законність дій або протест.

Так американський дослідник У. Мілбрайт, базуючись на двох критеріях – законності та активності, виділяє конвенційну та неконвенційну політичну участь по відношенню до законності; та низьку, середню і високу – за рівнем активності<sup>3</sup>. За У. Мілбрайтом конвенційна політична участь легальна та регульована законом. Дослідником виділяються чотири основні форми конвенційної політичної участі. Серед них: голосування на виборах, участь у виборчих кампаніях, в роботі політичних партій та організацій, участь у політичному житті країни, грошові пожертви тощо<sup>4</sup>.

Неконвенційна політична участь вважається незаконною та деструктивною. Неконвенційна політична участь властива окремим соціальним групам та індивідам, які не підтримують державний лад та виступають проти його інститутів. Неконвенційна участь може виступати дестабілізуючим фактором в суспільстві та поділяється на ненасильницькі активні дії (мітинги, пікети, саботаж тощо) та насильницькі (тероризм, бунт тощо). В такому випадку саботаж може розглядатися як акція, до якої вдаються громадяни, у разі, коли відсутні або знівельовані інституціональні канали вираження їх інтересів, а/або традиційні форми участі не добігають бажаного результату.

А. Марш пропонує політичну участь розглядати у трьох основних типах – ортодоксальну, неортодоксальну та політичний злочин. Ортодоксальним типом можна вважати політичну участь, яка підтримує стійкість політичної системи та проявляється у законному політичному полі (демонстрації, петиції, референдуми тощо). До неортодоксальних дослідник відносить здебільшого несанкціоновані дії спрямовані на висування вимог до політичної системи (бойкоти, неофіційні страйки, незаявлене пікетування). Останній тип – політичний злочин, характеризується проявами нелегітимного насильства, спрямованого не тільки в бік інститутів влади, але й владних прибічників. Це тероризм, революції, саботаж тощо.

Ще одна відома типологія політичної участі в основі якої лежить рівень активності та законність, належить М. Кааза і А. Маршу. Дослідники виділяють групи суб'єктів політичної участі. Серед них: неактивні (індиферентні до політичного процесу); конформісти (слабка ступінь участі); реформісти (підтримують конвенційні форми політичної участі); активісти (використовують як

<sup>1</sup> Ключенко, Є. (2005). Политическое участие: теория, методология и измерение с применением метода шкалограммирования по Гуттману. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, 49.

<sup>2</sup> Кравцова, А.В. (2008). *Политическое участие в условиях демократизации российского общества*: автореф. дис. ... канд. полит. н.; спец. 23.00.02. <<http://www.dissercat.com/content/politicheskoe-uchastie-v-usloviyakh-demokratizatsii-rossiiskogoobshchestva#ixzz43QnCMVAW>>

<sup>3</sup> Milbrath, W. (1965). *Political Participation: How and Why Do People Get Involved in Politics?* Chicago: Rand McNally&Company

<<http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=8986294&fileId=S0003055400132125>>

<sup>4</sup> Милбрайт, У. *Типология политического участия, политический протест, абсентеизм*. Учебно-методический проект «Хрестоматия по культурологии». <<http://kulturoznanie.ru/politologyabsenteizm>>

конвенційні, так і неконвенційні форми участі) та ті, що чинять спротив (надають перевагу неконвенційним формам участі)<sup>1</sup>.

Політичну участь розглядають як легітимну (участь у виборах, підтримка політичних партій, санкціоновані демонстрації, мітинги) та нелегітимну (саботаж, тероризм, громадянська непокоря); інституціоналізовану (участь у голосуванні, робота в партійних структурах) та неінституціоналізовану (масові протести, неорганізовані рухи, угруповання) та інші<sup>2</sup>.

Ототожнення протестної поведінки та неконвенційних форм політичної участі характерне для більшості західних і вітчизняних політологів. Дії спротиву розглядаються як вид політичної активності індивіду, групи людей, соціальної спільноти, спрямовані на політичну ситуацію або конкретні дії влади. В політології мають місце велика кількість класифікацій політичних протестів (за масштабом дій, за тематикою, тривалістю та інші). Найбільш відомими та вживаними формами протестних дій вважаються демонстрації, мітинги, пікетування, блокування, страйки, повстання, флешмоби, бойкоти, голодування, саботування та інші. Зазвичай в основі дихотомії «конвенційні – неконвенційні форми участі» лежить принцип легітимності.

Так за думкою В. І. Бортнікова неконвенційна форма «кидає виклик чинним інститутам і панівним нормам або ж відкидає їх»<sup>3</sup>. Характеризуючи неконвенційну політичну участь, О. М. Максимова визначає її як таку, що «порушує норми моралі і норми закону і виражається в прямих колективних діях, які суперечать системі представництва інтересів»<sup>4</sup>. Найбільш розповсюдженою є точка зору, згідно якої виокремлюється три види неконвенційної політичної участі: ненасильницька легітимна, ненасильницька іллегітимна та насильницькі дії<sup>5</sup>.

При чому універсальними, чітко вираженими формами прояву неконвенційної політичної участі можна вважати тільки найбільш виразні. Як вважає О. М. Максимова «у різних політичних системах залежно від політичного режиму, культурних традицій і проведених політичних перетворень, способи політичного управління і розподілу ресурсів неоднакові. Отже окремі форми політичної участі, що мають конвенційний характер в рамках однієї системи, можуть бути неконвенційними – в іншій»<sup>6</sup> Тобто обсяг політичної участі громадян в деякому сенсі може задаватися політичним режимом.

Останнім часом при характеристиці політичної участі як у вітчизняній, так і у зарубіжній політичній науці зростає інтерес до сфери активних дій громадян, відхід від біхевіорального розуміння політичної участі. Таке зміщення акцентів актуалізує деякі методологічні проблеми.

Як вважає дослідниця Н. Ротар, серед них: визначення політичної участі в контексті інституту громадянства, визначення сутності протестних форм політичної участі в контексті інституту опозиції та з'ясування характеристик політичної участі в межах проблеми політичної компетентності громадян

Спираючись на наведені думки науковців, цілком ймовірно побачити різницю між політичною участю сталих політичних систем та тих, що переживають період трансформації, й, відповідно, між використанням терміну «саботаж» для позначення різних соціально-політичних явищ в сучасному суспільстві.

В умовах сталих політичних систем з демократичним політичним режимом, явище саботажу має відношення здебільшого або до економічної сфери, або до військових злочинів. Це пояснюється тим, що в таких державах громадяни мають досить широкі можливості участі у політичних процесах (автономна форма політичної участі), а прояви абсентеїзму продиктовані скоріше довірою до існуючих політичних і владних інститутів. Діяльність сталих політичних інститутів,

<sup>1</sup> Kaase, M., Marsh, A. (1979). Political Action Repertory. *Political action: Mass Participation in Five Western Democracies*, 153-155.

<sup>2</sup> Ротар, Н. (2007). *Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду*. Чернівці: Рута, 472.

<sup>3</sup> Бортніков, В.І. (2007). *Політична участь і демократія: українські реалії*. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. Держ ун-ту ім. Лесі Українки, 75.

<sup>4</sup> Максимова, О.М. (2012). Дисфункції політичної участі як чинник нестабільності політичної системи. *Вісник СевНТУ: зб. наук. пр.*, 136, 80.

<sup>5</sup> Резник, О. (2006). *Громадянські практики населення України. Українське суспільство 1994-2006: моніторинг соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України, 337-347.

<sup>6</sup> Максимова, О.М. (2012). Дисфункції політичної участі як чинник нестабільності політичної системи. *Вісник СевНТУ: зб. наук. пр.*, 136, 80.

відрегульовані взаємовідносини гілок влади роблять саботаж на суспільному та державному рівнях незагрозливим для політичної системи.

Саме тому в сучасній західній політичній науці саботаж не виходить на передній план як дієва форма політичної участі і трактується як один із дестабілізуючих факторів в межах неконвенційної форми політичної участі.

В умовах недемократичних політичних режимів форми політичної участі значно обмежені, а сам процес контролюється владними інститутами (мобілізаційна форма політичної участі). Політична еліта прагне підмінити справжні форми політичної участі керованими, дозволеними. Будь який відхід від «погоджених форм участі» має бути не тільки зупиненим, але й покараним. Саме тому в умовах недемократичних режимів термін «саботаж» набуває загрозливого змісту та стає в одному синонімічному ряді з поняттями «контрреволюція», «ворог народу». Він максимально політизується, гіперболізується, стає вже «контрреволюційним саботажем» та позиціонується як різновид карного злочину, спрямованого проти трудящих: «свідоме невиконання визначених обов'язків або навмисне недбале їх виконання с метою підризу промисловості, транспорту, сільського господарства або послаблення влади радянського уряду та діяльності державного апарату»<sup>1</sup>.

Перехідні політичні системи не є сталими. Економічна і політична нестабільність, слабкість громадянського суспільства, нерозвиненість демократичних інститутів з одного боку, та зростаюча потреба суспільства в політичній участі призводить до збільшення як конвенційних, так неконвенційних її форм. Якщо конвенційні форми політичної участі діють на користь процесів легітимації влади, то неконвенційні, навпаки, можуть призводити до дестабілізації політичної системи. Звідси й з'являється «примара саботажу». Безліч ознак цього явища роблять його майже невловимим. Це може бути активна дія (навмисне зіпсування будь-чого) або пасивна (бездіяльність, робота за правилами, обструкція). Прихований характер саботажу робить майже непомітним сам процес підготовки акту та його здійснення. В той самий час, окремі неконвенційні форми політичної участі, що не є масовими та загрозливими, можуть не сприйматися політичною системою та не нести в собі дестабілізаційний заряд. На сучасному історичному етапі важливо відрізнити саме явище саботажу від його «примари».

**Висновки.** У сучасному політологічному дискурсі проблемне поле саботажу потребує подальших досліджень. Несформованість теоретико-методологічної бази для вивчення цього явища на сучасному етапі розвитку політичної науки ускладнює його концептуалізацію, визначення основних ознак, характеристик, фаз та стадій здійснення.

Саботаж, з його багатовіковою традицією, можна визначити як соціальну дію. Це свідоме невиконання або навмисне недбале виконання своїх обов'язків суб'єктами у будь-якій сфері задля досягнення певних цілей. Він включає суб'єктну мотивацію актора або групи акторів, свідому поведінку, що порушує важливі організаційні (суспільні) норми та, в наслідок чого, загрожує стабільності та добробуту організацій (суспільству), їх членам або і тим і іншим одночасно. Такий варіант інтерпретації змісту концепту «саботаж» дозволяє звернутися до евристичного потенціалу сучасних теорій політичної участі / діяльності.

У класичних та сучасних теоріях політичної участі явище саботажу найчастіше розглядається у контексті класифікації соціальних дій з позиції їх законності здійснення або протестності.

Звернення до евристичного потенціалу теорій політичної участі дозволяє саботаж пов'язати з політичною системою та її функціональним втіленням – політичним режимом. Саботаж, як соціально-політичне явище, більш притаманний недемократичним та перехідним політичним системам. Він може проявлятися як дії спротиву індивіду, групи людей, соціальної спільноти, що спрямовані на політичну ситуацію або конкретні дії влади та нести загрозу існуванню політичній системі в цілому, або окремим її інститутам.

Перспективи подальших досліджень проблемного поля саботажу вбачаються в усвідомленні, насамперед, таких моментів: по-перше, подальша інтерпретація концепту «саботаж» у контексті застосування провідних положень класичних та сучасних політичних теорій; по-друге, узагальнення історичного досвіду саботажу в умовах функціонування різних політичних систем.

<sup>1</sup> Большая советская энциклопедия (1-е изд.) (1944). Москва: Изд-во Советская энциклопедия. Т.50: *Ручное огнестрельное оружие*. Серицит, 690.

**References:**

1. Bol'shaja sovetskaja jenciklopedija (1-e izd.) (1944) [Great Soviet Encyclopedia]. Moscow: Izd-vo Sovetskaja jenciklopedija, vol.50: Ruchnoe ognestrel'noe oruzhie. Sericit. [in Russian].
2. Bortnikov, V.I. (2007). *Politychna uchast' i demokratiya: ukrajins'ki realiyi* [Political participation and democracy: Ukrainian realities]. Luts'k: RVV «Vezha» Volyn. Derzh un-tu im.Lesi Ukrayinky [Lesia Ukrainka Volyn State Univ], 524. [in Ukrainian].
3. Veber, M. (1990). *Izbrannye proizvedeniya* [Selected works]. Moscow: Progress. [in Russian].
4. Kaase, M., Marsh, A. (1979). Political Action Repertory. *Political action: Mass Participation in Five Western Democracies*, 153-155. [in English].
5. Kljuyenko, Ć. (2005). Politicheskoe uchastie: teorija, metodologija i izmerenie s primeneniem metoda shkalogrammirovaniya po Guttmanu [Political participation: the theory, methodology and measurement method by Guttman shkalogrammirovaniya]. *Sociologija: teorija, metody, marketing* [Sociology: Theory, Methods, Marketing], 4, 46-72. [in Russian].
6. Kravtsova, A.V. (2008). Politicheskoe uchastie v uslovijah demokratizacii rossijskogo obshhestva: avtoref. dis... kand. polit. n.; spec. 23.00.02. [Political participation in the conditions of democratization of Russian society: synopsis of Thesis for PhD degree in political science]. <<http://www.dissercat.com/content/politicheskoe-uchastie-v-usloviyakh-demokratizatsii-rossijskogoobshchestva#ixzz43QnCMVAW>>. [in Russian].
7. Maksymova, O.M. (2012). Dysfunktsiyi politychnoyi uchasti yak chynnyk nestabil'nosti politychnoyi systemy [Dysfunctions of political participation as a factor of political system instability]. *Visnyk SevNTU: zb. nauk. pr.* [Bulletin of Sevastopol National Technical University: coll. of scient. works], 136, 79-83 72. [in Ukrainian].
8. Milbrath, W. (1965). *Political Participation: How and Why Do People Get Involved in Politics?* Chicago: Rand McNally&Company <<http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=8986294&fileId=S0003055400132125>>. [in English].
9. Milbrajt, U. Tipologija politicheskogo uchastija, politicheskij protest, absenteizm [The typology of political participation, political protest, absenteeism]. *Uchebno-metodicheskij proekt «Hrestomatija po kul'turologii» [Teaching project "Readings on cultural studies"]*. <<http://kulturoznanie.ru/politologyabsenteizm>>. [in Russian].
10. Reznik, O. (2006). *Hromadyans'ki praktyky naseleennyj Ukrainy. Ukrajins'ke suspil'stvo 1994-2006: monitorynh sotsial'nykh zmin* [Civil practice of Ukrainian population. The Ukrainian Society of 1994-2006: the social changes monitoring]. Kyiv: Instytut sotsiologiyi NAN Ukrainy [Institute of Sociology of NAS of Ukraine], 337-347. [in Ukrainian].
11. Rotar, N. (2009). *Metodolohichni problemy doslidzhennya politychnoyi uchasti v period postbikhevioryzmu* [Methodological problems of study political participation in the period of postbihevioryzmu]. <[http://old.filos.lnu.edu.ua/bulletin\\_philosophy/ua/docs/visnyk01/articles/rotar.pdf](http://old.filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk01/articles/rotar.pdf)>. [in Ukrainian].
12. Rotar, N. (2007). *Politychna uchast' hromadyan Ukrainy u systemnykh transformatsiyakh perekhidnoho periodu* [Political participation of Ukrainian citizens in system transformations of the transition period]. Chernivtsi: Ruta. [in Ukrainian].